

ҚУЙИ ЗАРАФШОН ВОҲАСИНИНГ ТОШ ДАВРИ ТАРИХИЙ РЕКОНСТРУКЦИЯСИ МАСАЛАЛАРИ

Очилов Алишер Тўлис ўғли,
Бухоро давлат университети таянч докторанти

Аннотация: Ушбу мақолада қуйи Зарафшон воҳасида тош даври тарихий реконструкцияси масалалари, тош даврига доир археологик тадқиқотларнинг илмий таҳлилий натижалари, Ўзбекистонда ва хорижда нашр этилган илмий адабиётлар, даврий нашрлардаги мақолаларда келтирилган илмий далиллар орқали таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: қуйи Зарафшон, археологик тадқиқотлар, тош даври, Мохондарё, Дарвозақир.

Аннотация: В данной статье анализируются вопросы исторической реконструкции каменного века в нижне-Зарафшанском оазисе, результаты научного анализа археологических исследований каменного века, научной литературы, изданной в Узбекистане и за рубежом, научных свидетельств в периодических изданиях.

Ключевые слова: нижний Зарафшан, археологические исследования, каменный век, Мохандарья, Дарвозақир.

Abstract: This article analyzes the issues of historical reconstruction of the Stone Age in the Lower Zarafshan oasis, the results of scientific analysis of archeological research on the Stone Age, scientific literature published in Uzbekistan and abroad, scientific evidence in periodicals.

Key words: Zarafshan, archeological researches, Stone Age, Mokhandarya, Darvozaqir.

Кишилиқ тарихида тош давридан бошлаб инсоният ҳаётида иқтисодий ва маданий ривожланишлар бўлган. Қадимги тош даври аҳолиси, асосан, тоғ ён бағирлари, сой жарликларнинг ёқалари ва сув ҳавзаларида истиқомат қилишган. Бунинг сабаби эса бундай жойларда табиат ҳайвонот дунёсига бой бўлиб ов қилиш учун жуда қулай бўлган. Бухоро воҳаси, айниқса, воҳанинг шарқий қисмлари тош даврларидан бошлаб ибтидоий овчиларнинг диққат марказида бўлди.

Тош даврида истоқомат қилган инсонлар меҳнат қуроли тайёрлашда техникавий кашфиётлар қилганлиги Навоий вилоятининг марказидан 22-25 км шимоли-шарқда, Қоратов тоғ тизмасининг Воуш тоғи жанубий ёнбағрида жойлашган Учтут, Ижонд қишлоқларида ибтидоий одамларнинг меҳнат қуроли яшаш устохонаси ва чакмоқтош қазиб олиш конларининг топилишидан билиш мумкин[1]. Воуш тоғларининг жанубий ён бағридаги қоянинг юқори қисмида 10-15 см қалинликда узок масофага чўзилган чакмоқтош қатлами бўлиб, у ибтидоий аждодларимизни ўзига жалб қилган[2]. Учтут қишлоғи яқинидан топилган бу устахона палеолитнинг ўрта ва сўнгги босқичи, мезолит, неолит даврларига мансуб бўлиб, узок даврлар мобайнида қуролсоз усталарнинг бирламчи қурол яшаш макони бўлиб хизмат қилган. Учтутликлар янги тош даврида меҳнат қуроли яшаш учун хом ашё кидириб шахталар қазиганлар. Бу жараён нафақат Ўзбекистон ҳудудида балки, Ўрта Осиёда кўзга ташланадиган биринчи жараён ҳисобланади.

Учтут ва Ижонд ёдгорликлар мажмуасини чакмоқтош хом ашёсини топиш услубига асосланиб, уч хил объектларга бўлинган. Улардан иккитаси хомашёни қазиб олиш билан боғлиқ конлар, биттаси меҳнат қуроли ишлаб чиқариш устахонаси бўлган.

Учтут шахталари асосан неолит даврига тегишли бўлиб, уларнинг 100 дан ортиқ излари Учтут қишлоғи яқинида Воуш қояларида жойлашган.

Т. Мирсаатовнинг тахминига қараганда шахта тубидан олинган хом ашёдан дархол қуроли ясалмас тошлар қуёшга чиққач унинг нами қочиб қаттиқлашади ва меҳнат қуроли яшаш мураккаблашади[3].

Агар масалага кенгроқ, тарихий таҳлил нуқтаи назаридан қаралса, биз неолит даврида юз берган яна бир ижтимоий-иқтисодий туб ўзгаришларни англаб етган бўламиз, яъни тоғ саноатида ихтисослашган меҳнат тақсимотига дуч келамиз. Хом ашё қазиб олиш касби-кориға айланган шахтёрлар ўз харидорларига сифатли маҳсулот етиштириш мақсадида маълум миқдор хом ашё захираларини сақлаган.

Зарафшон водийсининг Навоий вилояти Кармана туманининг Учтут ва Ижонд кишлоқлари яқинида олиб борилган археологик қидирув ишлари давомида янги соҳа-тоғ саноати билан боғлиқ хом ашё ишлаб чиқариш манзилгоҳлари очилди. Улар Воуш тоғининг палеоген ётқизиклари устида қадимги тош(палеолит) даврида ташкил топиб, мезолит даврида давом этган тош устахоналари ва неолит даврининг шахталари бўлиб, бу манзилгоҳлар “Учтут шахталари” номи билан фан оламига кирди.

Учтут шахталарини ўрганиш “неолит инқилоби” билан боғлиқ инсоният тарихида, унинг кундалик ҳаётида илк бор таркиб топган қашфиётлардан бири бўлиб, айнан шу даврдан бошлаб аجدодларимиз иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида туб ўзгаришлар содир бўла бошлади. Бу шахталарни ўрганиш жараёнида аجدодлар ҳаётида юз берган биринчи ижтимоий меҳнат таксимотининг илк куртаклари неолит давридан бошлаб ниш ура бошлаган.

Бу ўзбек халқи ўтмиш тарихида юз берган инқилобий ходиса бўлиб, унинг жаҳон тарихи ва цивилизациясига қўшган улкан ҳиссаларининг дебачаси эди.

Ўрта Осиёнинг чўл ҳудудларидаги дарёлар ва қўлларнинг кенг тарқалган курук каналлари атрофида ҳам тош даври аҳолиси кенг жойлашган. Қадимги даврларда бу ердаги иқлим ибтидоий популяциялар учун қулай бўлган[4]. Мезолит даври охири ва неолит даври бошларида (милoddan аввалги 10-8 минг йил) аҳоли сонини кўпайиши натижасида манзилгоҳлар сони ортиб борган. Бу даврларда нафақат Бухоро воҳасининг тоғлиқ ҳудудлари ўзлаштирилган, балки воҳанинг ғарбий қисми Зарафшоннинг қуйи ҳавзалари ҳам овчи қабилалар эътиборидан четда қолмаган. Қадимда Бухоро воҳасининг ғарбий қисми Зарафшоннинг тошқин сувларидан ҳосил бўлган қўл ва ботқоқликлардан иборат бўлиб, улар қалин бутазор, чакалакзор ва тўқайзорлар билан қопланган. Тош даври инсониятини Зарафшоннинг қуйи ҳавзаларидаги ҳайвонотга бой табиий чакалакзорлар ва балиққа сероб қўллар ўзига тортган. Аҳоли бу ҳудудларни ўзлаштира бошлади. Бухоро воҳасининг ғарбий қисмларида ҳам тош даври айниқса, неолит даври қизғин кечган. Зарафшоннинг қадимги ўзани Мохондарё Қоракўл тумани орқали Қизилқумга ўтиб Амударёга қуйилган. Натижада бу жойларда овчилар, балиқчиларнинг дастлабки манзилгоҳлари пайдо бўлган. Шунинг учун ҳам Қуйи Зарафшон ҳудуди ва унинг атрофидан ўрганилган тош даври маконлари, асосан, сув ҳавзалари бўйдан топилган[5]. Сув ҳавзаларининг жойларини ўзгартириб туриши оқибатида одамлар қўналғаларини ҳам ўзгартириб туришга мажбур бўлганлар. Неолит даврига оид бу қўналғалар Катта Тузконнинг шимолий ва шимоли-шарқий томонига жойлашган бўлиб, қўл бўйига қурилгани учун бир тизимда, бир қаторда ўрнашган[6].

Зарафшон тошқини туфайли ҳосил бўлган ва денгиздек кенг майдонга ёйилган, ҳозирда эса Моханқўл, Замонбобоқўли, Қичик Тузкон, Катта Тузкон, Чуқур қўл, Парсангқўл, Лахлиқўл ва Қоронги шўр деб номланган ибтидоий «сув омборлари»ни кум тепалари босиб, улар кенг шўрхоқ, пастқам жойларга айланган[7], уларнинг қирғоқларида неолит даврининг турар-жой излари топилган[8].

Мезолит ва неолит даврларида глобал иқлим ўзгариши содир бўлиб, минтақавий ва маҳаллий аҳамиятга эга бўлган қурғоқчиликни келтириб чиқарган[9]. Натижада аҳоли сув ҳавзаларига қараб силжиган. Бухоро воҳасининг ғарбий қисмида ҳаёт анча гавжумлашган. Маҳаллий аҳоли орасида Катта Тузкон, Қичик Тузкон, Қоронги шўр номлари билан аталувчи қўл соҳилларида инсоният томонидан кенг ўзлаштирилган[10]. Шунинг учун ҳам бу ерлардан неолит даврига оид бир қанча манзилгоҳлар топиб ўрганилган[11]. Афсуски, уларнинг деярли барчасида маданий қатламлар сақланмаган.

Манзилгоҳларнинг марказий қисмида материаллар уюми қалашиб ётганлиги кузатилган. Археологик кузатувларга кўра, манзилгоҳларнинг барчаси мавсумий шаклда бўлиб, уларнинг жойини тез-тез алмашиб туриши қўл соҳили сувларининг ўзгариб туришига боғлиқ эди. Шунинг учун балиқ ови билан шуғулланган уруғ жамоаларининг мавсумий манзилгоҳларида тегишли маданий қатламлар пайдо бўлиб улгурмай, турар-жойлари ўзгариб турган. Агар манзилгоҳни сув тошқини даврида бир неча бор лойқа сув босиб улгурган бўлса, яъни унинг устида қалин балчиқ ҳосил бўлган бўлса, у ҳолда маданий қатламнинг

калин лойқа остида сақланиб қолишига умид қилса бўлади. Аммо уларни топиш ҳам осон кечмайди.

Калтаминор маданиятининг¹³⁵ қуйи Зарафшон ёдгорликларини ўрганиш билан мунтазам шуғулланиб келган археолог Ў.Исломов Катта Тузкон ёдгорликлари мажмуасида, икки манзилгоҳда маданий қатлам сақланганлигини аниқлашга муяссар бўлган. Улар Дарвозақир I [12] ва Дарвозақир II [13] ёдгорликлари эди. Икки қир оралиғидаги тор йўлак, яни Катта Туз кон кўлидан шимолий ғарбда чиқиш жойида қир мавжуд. Шу қирни кесиб ўтган тор йўлак орқали аҳоли кўл ёқасига чиққан. Айнан шу жой аҳоли томонидан “Дарвозақир” деб юритилган, шунинг учун ҳам манзилгоҳга Дарвозақир номи берилган[14].

Катта Тузкон топилмалари овчилар ва балиқчиларнинг неолит маданияти билан характерланган. Уларнинг қўшни худудлардаги Калтаминор мажмуаларига тўлиқ ўхшашлиги тош қуролларининг шакли ва нисбатларида намоён бўлади. Тузан ёдгорликларининг пастки хронологик чегараси радиокарбон усули билан милоддан аввалги 4-минг йилликнинг бошларига тўғри келган. Унинг юқори чегараси милоддан аввалги 3 минг йиллик охирига тўғри келади. Неолит давридаги Зарафшоннинг қуйи оқими аҳолисининг асосий иқтисодий фаолияти овчилик ва балиқ ови эди. Буни нафақат аҳоли манзиллари дарёлар ва кўллар бўйида жойлашганлиги, балки қазилма жараёнида топилган ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари ва тош қуролларининг турлари тасдиқлаган. Топилмалар орасида тошдан ишланган ёрғучоқ, дон бўлақлари ва ўроқнинг мавжудлиги, эҳтимол маҳаллий шароитда деҳқончиликнинг вужудга келиши ҳақидаги хулосани илгари суришга хизмат қилган[15]. Лекин, Тузкон атрофини тадқиқ қилган Я.Ғуломов, Ў.Исломов ва А.Асқаровларнинг фикрича, қуйи Зарафшоннинг энеолит жамоалари, асосан, овчилик ва балиқчилик билан шуғилланган, топилган ўроқ ва ёрғучоқ каби қуроллардан доимий деҳқончиликдан эмас балки, илдизларни, қуруқ меваларни, ёввойи арпа, буғдой ва бошоқли экинликларни йиғиш учун фойдаланилган[16]. Зеро, этнографик маълумотлардан билишимиз мумкинки, бундай қуроллардан термачилик билан шуғулланган, ҳали деҳқончиликдан хабари йўқ қабилалар ҳам фойдаланган[17].

Дарвозақир маконидан топилган хилма-хил ашёвий материалларнинг таҳлили аҳолининг иқтисодий-ижтимоий ҳаётида овчилик, айниқса, балиқ ови билан шуғулланувчи аҳоли яшаганлигидан далолат беради. Манзилгоҳдан ҳар хил ҳайвонларнинг ва қушларнинг суяк қолдиқларининг топилганлиги ов қилишнинг ўз аҳамиятини йўқотмаганлигини кўрсатади. Чақмоқтошдан ясалган микролит пичоқ, қирғич, бигиз, ёғоч ўйиш пармалаш қуроллари, ўқ-ёй учлари, болға, тошболталар кундалик ҳаётда тошдан ясалган меҳнат қуроллари муҳим аҳамият касб этганлигини исботлайди. Дарвозақирда қазилма ишларини олиб борган Ў. Исломов сопол синиқлари сиртига ишланган бой ва содда нақшларга қараб, ушбу манзилгоҳ Зарафшон қуйи ҳавзасида ўрганилган Калтаминор маданияти ёдгорликлари орасида энг қадимийси бўлса керак, деган хулосага келган[18].

Калтаминор маданиятига тегишли бу ёдгорликлар тош қуролларнинг ишлаш техникаси, типлари, сопол идишларининг шакли ва нақши бўйича уч босқичга бўлинган.

— Калтаминор маданиятининг илк босқичи. Милоддан аввалги 4-минг йилликка тўғри келиб, бу даврда Амударё ва Зарафшон дарёларининг айрим жойларида калтаминорлар маданияти шаклланиган.

— Ушбу маданиятнинг ривожланган босқичи милоддан аввалги 3-минг йилликнинг биринчи ярмига тўғри келиб, бу даврда Амударё ва Зарафшон дарёсининг қуйи оқимидаги барча худудларига кенг тарқаган.

— Калтаминор маданиятининг сўнгги босқичи. Милоддан аввалги 3-минг йилликнинг сўнгги даврида ибтидоий овчилик негизида аста секинлик билан чорвачиликка ўтила бошлаган. Аҳоли Амударё ва Зарафшоннинг ирмоқлари бўйида яшаган. Бу эса кейинчалик ибтидоий деҳқончилик хўжалигини шакллантира бошлайди[19].

¹³⁵ Калтаминор маданиятига оид дастлабки ёдгорлик Хоразмнинг Калтаминор қалъаси яқинидан топилгани учун шу ном берилган. Калтаминор маданияти аъзолари Зарафшон дарёсининг қуйи оқимида тарқалганлигини Бухоро воҳасида олиб борилган археологик тадқиқотлардан билишимиз мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, қуйи Зарафшон воҳаси аҳолиси томонидан ўзлаштирилиши, унинг кундалик машғулоти ва ҳўжалик шакллари билан боғлиқ бўлган, чунки одамлар ўзлари яшаши учун қулай табиий шароит, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига бой ерларни ўзлаштиришга интиланлар. Мазкур воҳада бундай жараёнлар тош даврининг палеолит ва мезолит даврларида нисбатан секин ва тор ҳудудда кечган бўлсада, неолит даврида воҳани ўзлаштириш жараёнлари фаоллашган. Неолит даври овчилик, балиқчилик, термачилик ва қисман илк зироатчилик билан кун кечирган уруғ жамоалари қуйи Зарафшон воҳасининг катта ҳудудига келиб жойлашган. Натижада неолит даври жамоаларининг маконлар сони воҳада кескин ортган. Бу маконларнинг ўрганилиши мазкур воҳада тош даври антропоген ландшафтани ривожланиши ва жамоаларнинг воҳанинг турли географик ҳудудларида кенг ёйилишидан гувоҳлик беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Касымов М.Р. Кремнёвая мастерская у кишлака Уч тут в районе горы Каратау Бухарской области (По материалам археологической экспедиции). Научные работы и сообщения. Кн.6, Ташкент,1963.
2. Асқаров А.А. Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар. Тошкент: Фан, 1973. - Б.5.
3. Мирсоатов Т. Горные разработки эпохи камня. Ташкент,-1977. -С.33.
4. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. -М.,1962. -С.321.
5. Тошкенбоев Н. Бухоронинг энг қадимги даври тарихидан. Инсониятнинг илмий ва маданий мероси – учинчи минг йилликка. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигига бағишланган халқаро симпозиум тезислари. 1997 йил 18-20 октябрь. Бухоро-Хива. Тошкент, 1997. Б.9-10.
6. Исломов Ў.И. Қадим Бухоро воҳасида илк ҳўжалик фаолияти кўринишлари. Инсониятнинг илмий ва маданий мероси – учинчи минг йилликка. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигига бағишланган халқаро симпозиум тезислари. 1997 йил 18-20 октябрь. Бухоро-Хива. -Тошкент, 1997. –Б.12-14.
7. Асқаров А. Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар. -Тошкент,1973.-Б.10.
8. Гулямов Я. Г. Исследование исторической гидрографии низовьев Кашкадари и Зарафшана. ИМКУ. Вып.6. –Ташкент, 1965.-С.17-22.
9. Гулямов Я.Г. Археологические работы к западу от Бухарского оазиса. Тр. Истории и археологии АН Республики Узбекистан. Вып.8, Ташкент,1956; Он же, Исследование исторической гидрографии низовьев Кашкадарьи. ИМКУ. вып.6. Ташкент-1965; Мухамеджанов А.Р. К изучению древнего русла Махандари. ИМКУ. вып. 5, Ташкент,1964; Гулямов Я.Г., Исламов У., Асқаров А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. Ташкент,1966.
10. Асқаров А.А. Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар. -Тошкент:Фан,1973. - Б.11.
11. Гулямов Я.Г., Исломов У., Асқаров А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. Ташкент,1966. -С. 23-38.
12. Асқаров А.А. Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар. Тошкент:Фан,1973. - Б.11.
13. Коробкова Г.Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии// МИА. 1981. -№158.-С.180-181.
14. Гулямов Я.Г., Исломов У., Асқаров А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. - Ташкент,1966.-С.87-88, 90.
15. Сагдуллаев А.С, Холматов Н.Ў., Абдуллаев Ў.И., Матёкубов Х.Х., Шайдуллаев А.Ш., Тоғаев Ж.Э., Маткаримов Х.О., Юсупов А.Ш. Марказий Осиёда тарихий-маданий вилоятларнинг шаклланиши ва этник географияси муаммолари.-Тошкент: Университет,2020.-Б.21.

